

УДК 94(4)316.75 А.Шептицький

Микола Вегеш

д-р. іст. наук, проф., зав. каф.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ В. БАСАРАБА:

**Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита
Андрея Шептицького. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2019. 232 с.**

Mykola Vehesh

Doctor of History, Professor
Head of the Department
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net

REVIEW OF THE MONOGRAPH BY VOLODYMYR BASARAB:

**The Concept of the State-Building and the National-Patriotic Ideas
Presented by Metropolitan Andrey Sheptytsky. Uzhhorod: “Grazhda”
publishing, 2019. 232 p.**

«Правду кажучи, повний життєпис Митрополита ще важко створити, і так, певно, буде постійно, тому що його діяльність — багатогранна й

витончена, та насамперед тому, що багато документів зникло під час двох світових воєн і пограбування внаслідок другого вторгнення більшовиків до Східної Галичини. Якщо можна було б мати всі ті джерела, то вони склали б три грубі томи. А поки що я вношу свою лепту до прослави цього великого Слуги Божого»¹. Так писав у вступі до своєї книги про митрополита Андрея Шептицького, яка побачила світ ще у 1964 р. в Римі, о. Кирило Королевський (Поль Франсуа Шарон) — греко-католицький священик і богослов, француз за походженням, соратник, однодумець і послідовник справи А. Шептицького. У своїй докторській дисертації, присвяченій аналізу екуменічних поглядів Андрея Шептицького, Блаженніший Любомир Гузар у 1972 р. теж скаржився, що «далека відстань, проблеми післявоєнного періоду, недоступність джерел унеможливили ретельне вивчення життя і думок Митрополита»². Ми назвали два найкращі та найповніші дослідження, які побачили світ за кордоном протягом 60–70-х років минулого століття. На той час обидва автори відчували брак джерел.

Аналогічну проблему також відчували видавці перших пастирських листів Галицького митрополита у 1965 р.: «В Україні ще мало поширені твори, листи, документи, які стосуються постаті Митрополита Андрея Шептицького, його життя та діяльності, що є суттєвою перешкодою пізнання і розуміння цієї видатної особистості, її непорушного авторитету, її впливу на духовний, суспільно-політичний, культурний розвиток українського народу»³. До цього твердження слід додати, що брак джерел відчувався не лише в Радянській Україні, але й за кордоном. Адже саме у Львові зберігалися основні фонди митрополита. Не претендував на повноту викладу життєвого шляху й діяльності А. Шептицького також інший його сподвижник Василь Лаба: «Повний життєпис Митрополита можна буде зладити не швидше, як шойно тоді, коли наголовок того життєпису буде звучати: «Життя св. Андрея, Великого Галицького Митрополита». Все, що про нього буде писане до того часу, це тільки причинки, які майбутній гагіограф збере в одну цілість...»⁴.

Ситуація докорінно змінилася починаючи з середини 1990-х років, коли в Україні завдяки титанічній роботі архівістів, насамперед Оксани Гайової та Андрія Кравчука, один за одним почали видаватися великі за обсягом і належним чином опрацьовані томи пастирських послань, меморандумів і листів митрополита⁵. На сьогодні опубліковані майже всі без винятку пастирські послання, зокрема і спільні, митрополита, що суттєво полегшило роботу дослідників життя і творчої спадщини Андрея Шептицького, завдяки якому Галичина на початку ХХ століття «стала bastіоном українства»⁶. Протягом останніх двох десятиліть видано кілька ґрунтовних монографій та сотні статей. Українськими істориками,

педагогами і правниками захищені десятки кандидатських дисертацій⁷. Незважаючи на такий великий прогрес у дослідженнях із шептицькознавства, ще залишаються не висвітленими належним чином чимало аспектів багатогранної діяльності митрополита Андрея Шептицького.

У цьому ракурсі, безперечно, заслуговує на увагу вихід у світ монографії Володимира Басараба «Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького» (Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.). Автор достатньо відомий у наукових колах завдяки своїм публікаціям про державотворчу діяльність митрополита⁸. У монографії детально проаналізовано 62 документа, які засвідчують чітку громадянсько-патріотичну позицію й, за словами автора, «політичну компетентність» Андрея Шептицького, котрий усе своє життя був розсудливим дипломатом, тверезо оцінював історичні обставини й зовнішню політику держав, що здійснювали вплив на життя української нації. Проаналізовані пастирські послання, листи, меморандуми та інші документи дали змогу вченому простежити еволюцію державотворчих ідей Галицького митрополита, побачити його не тільки як видатного церковного діяча, але й як дипломата, здатного приймати важливі, складні, подекуди компромісні рішення заради блага свого народу (с. 169).

У першому розділі — «Стан висвітлення теми в науковій літературі, джерела та методологія дослідження» — автор детально й об'єктивно проаналізував майже всі основні публікації українських і зарубіжних дослідників, які вивчали винятково державотворчу складову поглядів митрополита. На сторінках монографії ґрунтовно проаналізовані праці В. Лаби, С. Барана, Р. Тожецького, Є. Небесняка, О. Барана, І. Лисяка-Рудницького, Л. Цегельського, Р. Головина, А. Базилевича, К. Королевського, М. Вавжонека, Л. Гузара, Я. Свищука, Я. Заборовського, О. Красівського, С. Онищука, В. Сергійчука, А. Боляновського, М. Гайковського, Л. Гентош, О. Лисенка, В. Марчука та багатьох інших. Окремо автор аналізує дисертаційні дослідження (Я. Біласа, Л. Крупи, Н. Прокоп, Г. Гладкої тощо), у яких відкрито нові сторінки в церковній, громадсько-політичній, просвітницькій та меценатській праці митрополита. Варто погодитись із твердженням автора монографії, що «наукові дослідження українських істориків, які з'явилися з часу проголошення України в 1991 році, спростовують упереджені думки радянських учених про діяльність А. Шептицького» (с. 19). Загалом огляд історіографії є змістовним і неупередженим. Підхід автора до оцінки попередньої історіографії є суто академічним, без уживання ярликів стосовно публікацій радянських учених В. Добричева, К. Дмитрука, А. Шиша, що нерідко супроводжувало дослідження сучасних істориків. Хоча в окремих місцях трапляються вислови «історики-комуністи», «радянська псевдонаука» (с. 6).

Водночас, на нашу думку, варто було використати ґрунтовні колективні монографії українських істориків, зокрема вчених Інституту історії України НАН України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, в яких державотворча діяльність А. Шептицького висвітлюється на фоні всеукраїнських історичних процесів першої половини ХХ ст.⁹

У першому розділі В. Басараб аналізує джерельну базу дослідження, насамперед фундаментальні матеріали документів, які свого часу опубліковані О. Гайвою та А. Кравчуком. Усі вищезазначені документи дослідник поділив на окремі групи, притримуючись проблемно-хронологічного принципу. Автор відзначив, що його монографія ґрунтується в основному на аналітичному та порівняльному методах дослідження. «Відштовхуючись від згаданих вище видань матеріалів та документів, пов'язаних з висвітленням діяльності А. Шептицького, ми отримали змогу конструктивно й всебічно осмислити громадсько-політичні та державницькі погляди Галицького митрополита. Звертатися до першоджерел, які були вже передруковані у цих виданнях, на нашу думку, було недоцільним, оскільки праця упорядників архівних матеріалів мала на меті зробити їх доступними для науковців, створити своєрідну базу для нових досліджень» (с. 26). На цьому неодноразово наголошували О. Гайова та А. Кравчук. Водночас, у додатках до монографії В. Басараб умістив фотокопії документів із фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові (ф. 358), які стосуються діяльності А. Шептицького.

Хоча в монографії В. Басараба аналізується велика кількість опублікованих і маловивчених документів, на нашу думку, його працю тільки посилили б архівні документи, введені до наукового обігу в збірнику за загальною редакцією В. Сергійчука¹⁰. Хоча у двотомнику йдеться про підготовку до ліквідації Греко-Католицької церкви в Україні, тобто про 1939–1946 рр., проте ролі А. Шептицького відводиться чимало місця. Це стосується також документів, які підготували до друку Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер¹¹.

У другому розділі — «Державотворча концепція митрополита Андрея Шептицького у світлі його пастирських послань, листів та меморандумів» — висвітлюються як теоретичні моделі, так і екуменічна діяльність митрополита. В. Басараб аналізує листи й послання А. Шептицького, які хронологічно охоплюють досить значний проміжок часу — від 2 серпня 1899 р., тобто від пастирського послання ще станіславського єпископа, до 10 червня 1943 р., коли Архиєрейський собор прийняв декрет «Про єдність». Саме такий великий проміжок часу дозволив автору простежити державотворчі ідеї А. Шептицького в історичному контексті. В. Басараб

наводить безліч міркувань і висловлювань митрополита про бачення ним патріотизму, особливостей національного самовизначення, про неприпустимість маніпулювання історичними фактами, толерантність стосовно різних політичних партій та угруповань. Йдеться про позицію А. Шептицького напередодні та під час Першої світової війни, останні роки царизму та розпад Російської імперії, арешт митрополита та його звільнення Тимчасовим урядом. Багато місця В. Басараб відводить історичним процесам 1917–1921 рр., тобто періоду існування ЗУНР і УНР. Дослідник переконливо доводить, що протягом усього цього часу А. Шептицький відстоював прагнення українців до створення власної суверенної держави й наголошував, що майбутнє державницьке об'єднання українців має бути надконфесійним. Саме тому кінцевою метою процесу вітчизняного державотворення має стати досягнення політичної та релігійної єдності (с. 44). Цікавими видаються міркування А. Шептицького про відновлення козацьких традицій, певну модернізацію устрою Запорізької Січі з метою зміцнення духу українців та відновлення історичної пам'яті (с. 36).

Аналізуючи теоретичні моделі державотворення в пастирських посланнях і листах митрополита, В. Басараб стверджує, що національним ідеалом для А. Шептицького завжди була держава, котрою керують мудрі політики, здатні на самозречення, принесення власних амбіцій у жертву розквіту держави, де панує християнський патріотизм та єдність. Проте такою свідомою може бути влада тільки в тій країні, де більшість населення живе за євангельськими законами, має добру освіту й чітку громадянську позицію. Коли зміниться свідомість більшості громадян, іншою стане влада й рівень життя в державі (с. 58–59). Коли читаєш Шептицького, здається, що йдеться про сучасну Україну. Подібні паралелі В. Басараб проводить неодноразово. На таку актуальність висловлювань митрополита звернув увагу у своїй монографії М. Маринович: «В Україні має врешті-решт з'явитися суспільно-політична сила, яка буде відповідати глибинній матриці давньокиївської культури, її ціннісній основі — і водночас буде на вістрі сучасних світових тенденцій... А щоб породити з себе цю силу, нам треба не зрікатися логіки «позитивної суми»..., а навпаки цілковито довіритися їй... Саме це і дозволить перенести центр геополітичного тяжіння з Москви до Києва, що матиме не лише внутрішньо-українське, а й загальносвітове значення. Утвердження успішної демократичної України розбило б на друзки усі конструкції «руського міра» й унеможливило б реінкарнацію Російської імперії»¹². Екуменічну діяльність А. Шептицького В. Басараб розглянув через призму фактора національно-духовного відродження України (с. 59–82).

У третьому розділі монографії В. Басараба — «Митрополит А. Шептицький як духовний провідник українського національного відро-

дження» — аналізується надзвичайно складний період в історії України 30–40-х років ХХ ст., коли зміцніла радянська диктатура в СРСР, а згодом двічі (1939–1941 рр. та 1944 р.) українці Галичини відчували на собі весь злочинний характер «золотого вересня». Руйнівну сутність комуністичної ідеології А. Шептицький детально висвітлив у посланні «Пересторога перед комунізмом» та «Передмові до послання іспанських єпископів». Митрополит дуже добре знав історію Росії ще з часів утворення імперії. Причому його знання не обмежувалися винятково теорією. Він неодноразово бував у Росії (інколи нелегально), був добре відомий серед прогресивної російської інтелігенції (В. Соловйов), врешті-решт, перебував у російських тюрмах. Дуже швидко він мав можливість переконатися в тому, що великої різниці між політикою російського царизму та більшовицькою диктатурою не існує. Митрополит Андрей чітко усвідомлював ілюзорність обіцянок комуністів, які насправді відмовилися від демократичних методів діяльності і створили державу, в якій меншість поневолює більшість. А. Шептицький застерігав Європу від небезпеки більшовизму, оскільки ця ідеологія передбачала жорстоку диктатуру (с. 123).

Монографію В. Басараба завершує розділ «Церковно-державницька позиція А. Шептицького у ставленні до польської шовіністичної політики та фашизму» (с. 127–168). Автор приділив велику увагу осмисленню причин українсько-польського протистояння 1918–1944 років у посланнях А. Шептицького, обґрунтуванню концепції незалежності України в роки Другої світової війни, відвертому засудженню політики Гітлера. Хоча митрополит схвально зустрів прихід військ вермахту в Галичину, однак доволі швидко переконався, що злочинність нацизму нічим не відрізняється від більшовизму й засудив гітлерівську ідеологію, яка суперечила християнській моралі, — спочатку як служитель церкви, а потім (1942 р.) як державний діяч. Сьогодні відомо, що А. Шептицький засудив політику Гітлера щодо масового знищення євреїв, особисто брав участь у переховуванні їхніх лідерів. На сторінках книги П. Мірчука читаємо про позицію А. Шептицького щодо євреїв: «В час німецької окупації Митрополит помагав жидам і переховував їх та в ім'я Христа закликав до такої постави супроти жидів всіх вірних Української Католицької Церкви. Він видав спеціальний Пастирський Лист у справі жидів під дуже промовистим заголовком: «Не вбивай!». Він пішов так далеко, що вислав протестного листа проти переслідування жидів до «Ката Європи» Гімлера...»¹³. Уважаємо, що варто було використати в рецензованій монографії деякі публікації українських дослідників, які ґрунтовно висвітлили цю тему¹⁴.

Андрей Шептицький доходить висновку, що нацисти продовжували справу більшовиків: так само знущалися над українцями, подекуди навіть

більше, і є справжніми ворогами та катами України. Українці й гітлерівці спиралися на цілком відмінні ідеології, оскільки націоналізм і нацизм не є синонімічними поняттями. Галичани прагнули жити в незалежній Україні, а нацисти намагалися використати будь-який народ (і українців зокрема) для досягнення власної мети (с. 159). Йдеться в монографії В. Басараба також про взаємовідносини А. Шептицького й розколотої на той час ОУН, про ставлення митрополита до проголошення Акта відновлення української державності 30 червня 1941 р., про створення дивізії «Галичина», про ставлення до УПА.

Уважаємо, що автору варто було звернути увагу на відносини, які склалися між митрополитом Андреем і президентом Карпатської України Августином Волошином. Урядова газета «Нова свобода», яка видавалася в Хусті, опублікувала вітальний лист А. Шептицького з нагоди призначення А. Волошина прем'єр-міністром автономного уряду: «... Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливо Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провідіння, що Вас вибрало на провідника народів Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народіві, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і втримуючи не раз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання.

Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні мої молитви за Вашу Ексцеленцію і за підданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповняє Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам наряд допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту.

Прийміть вискази моєї найвищої пошани. Андрей, Митрополит»¹⁵.

Також відомо, що 28 липня 1941 р. А. Волошин написав листа А. Шептицькому зі своїми пропозиціями щодо створення Українського Патріархату¹⁶, а 11 грудня 1942 р. привітав митрополита з нагоди дня св. Андрія: «... Молю Бога, щоб дарував Вам много ласки, тілесної і душевної сили, дочекатися щасливого вирішення справ нашого народу, особливо же повної свободи для праці нашої Церкви між нашим добрим, але духовно занедбаним народом України. Вірую, що Ваша благословляюча рука ще виправить туди много здібних працівників на славу Божу, для ширення правдивої цивілізації, що й буде підвалиною щасливішої будучности нашого народу... Ваш покірний син в Христі

Августин Волошин»¹⁷. Безперечно, що ґрунтовне дослідження взаємин між двома великими діячами першої половини ХХ ст. митрополитом Андреем Шептицьким і президентом Карпатської України Августином Волошином ще попереду. Однак, безсумнівно те, що митрополит дивився на утворення Карпатської України як на важливу подію в історії всієї України, як на етап українського державотворення в першій половині ХХ ст.

Вихід у світ монографії В. Басараба «Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького», незважаючи на певні її недоліки, слід розцінювати не лише як нове слово в сучасній українській історіографії з теми, але як дослідження, результати якого мають важливе практичне значення в умовах сучасного українського державотворення. Актуальність цієї праці зумовлена необхідністю осмислення державотворчих, суспільно-громадських та ідеологічних поглядів А. Шептицького. Багато роздумів Галицького митрополита перегукуються з реаліями сучасної України, стосуються проблем державотворення, єдності українського народу на рівні духовному, суспільному, політичному. Митрополит Андрей у численних промовах наголошував на необхідності побудови нової України на засадах християнської моралі та патріотизму. «Християнин може і повинен бути патріотом, — закликав А. Шептицький, — але його патріотизм не може бути ненавистю і ані не сміє накладати обов'язки, противні вірі ... Любіть всі своє, свого тримайтеся і про своє дбайте, але стережіться ненависти, бо ненависть — це почуття нехристиянське. Стережіться і між собою ненависти і роздору, зайвої партійности; зосереджуймо свої сили, бо сили розділені завжди є слабими. Кожне царство, що розділилося на два собі ворожі табори, змарніє, всяке місто, а навіть дім, де є роздвоєння, не встоїть...». Важко заперечити актуальність цих слів митрополита Андрея Шептицького.

¹ Королевський Кирило. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2015. С. 24.

² Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 28.

³ Див.: Твори Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи. Репринтне видання. Торонто, 1965. Т. 1. 282 с.; Базилевич Анатоль М. Введення у твори Митрополита Андрея Шептицького. Торонто, 1965. 237 с.

⁴ Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. С. 5.

⁵ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Упор.: Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність. За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і

Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Упор.: Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування. За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571–1096 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Упор.: Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Т. III. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. 1899–1917. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944. Упор.: Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. I. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу — Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899–1914 рр. Т. I. Упор.: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2007. L+1014 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1918–1939 рр. Т. II. Упор.: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2009. XII+1014 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939–1944 рр. Т. III. Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. XXXII+828 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV. Упор.: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. XIV+1194 с.

⁶ Магочій Павло Роберт. Історія України. Київ: Критика, 2007. С. 381. Також див.: *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi*. Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. 485 p.

⁷ Безпалько У.І. Інституалізація католицької церкви Східного обряду в Росії (1901–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2018; Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003; Бліхар В.С. Соціально-філософські погляди Андрея Шептицького: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Львів, 2006; Гладка Г.Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2000; Гнідик І.І. Початки та розбудова греко-католицької церкви у США (кінець XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2015; Гнот С.І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2003; Кривенко М.О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909–1940): Історія, сучасний стан фонду: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010; Крупа Л.Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця XIX — першої половини XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003; Прокоп Н.М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017; Скіра Ю.Р. Участь монахів Студійського уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії греко-католицької церкви у 1942–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018; Сурмач О.І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2001; Шеремета О.Ю. Етичні ідеї Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця XIX — першої половини XX ст.: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2010 та ін.

⁸ Басараб В. Основи російської ментальності та православної церкви крізь призму екуменічних ідей А. Шептицького. *Актуальні проблеми політичної науки*. Ужгород, 2017. Вип. 1. С. 91–97; Басараб В. Причини українсько-польського протистояння 1930–1943 рр. крізь призму листів та пастирських послань Андрея Шептицького. *Східно-*

європейський історичний вісник. Дрогобич: Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 285–295; Басараб В. Викриття А. Шептицьким сутності нацистської політики в листах до А. Гітлера та Папи Пія XII. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(40). Ужгород: «Говерла», 2019. С. 10–16; Басараб В. Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. *IX Міжнародний конгрес українців. Історія. Збірник наукових статей. НАН України, ІМФЕ ім. Рильського*. Київ, 2018. С. 145–157; Басараб В. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2(39). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11–20; Басараб В. Моделі державотворення у працях А. Шептицького. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(38). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11–18; Басараб В. Національно-патріотичні ідеї А. Шептицького [на основі праці «Пересторога перед комунізмом»]. *Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р.* Наук. ред. О.М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 16–27; Басараб В. Осмислення А. Шептицьким сценарію більшовицького перевороту в Іспанії (на основі передмови А. Шептицького до «Пасторського послання єспанських єпископів»). *Матеріали II Міжнародної науково-практичної е-конференції «Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки» (MARGIHSS 2016), 28–29 липня 2016 року, м. Київ*. Київ, КНЛУ, 2016. С. 22–24; Басараб В. Перспективи та реалії становлення незалежної України крізь призму політичних ідей А.Шептицького. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16–17 квітня 2018 року)*. Ужгород: «Гельветика», 2018. С. 355–359; Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі єкуменічних ідей митрополита А.Шептицького. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017)*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕІК□N, 2017. С. 27–34; Басараб В. Революційні процеси 1917–1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького. *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія «Історичні науки». № 7. Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2017. С. 130–140; Басараб В. Роль Греко-католицької церкви у процесі становлення української державності (на матеріалі послань та листів Андрея Шептицького). *Карпатська Україна — незалежна держава. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України*. Ужгород, видавництво ПП «Аутдор-Шарк», 2019. С. 129–140; Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.; Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 2003. 112 с.

⁹ Політична історія України. XX ст.: у 6 т. Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4: Україна у Другій світовій війні. 1939–1945. Керівник тому В.І. Кучер. Київ: Генеза, 2003. 584 с.; Політична історія України. XX ст.: у 6 т. Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Керівник тому В.П. Трошинський. Київ: Генеза, 2003. 720 с.; Політична історія України. XX ст.: у 6 т. Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. — 1917 р.). Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. 424 с.; Україна крізь віки. Т. 10. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.; Україна крізь віки. Т. 11. Кульчицький С.В. Україна між двома

війнами (1921–1939 рр.). Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с; Україна крізь віки. Т. 12. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.). Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.; Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.

¹⁰ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки. Упор.: Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. 920 с; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки. Упор.: Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. 804 с.

¹¹ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови: Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1993. 800 с.+ іл.

¹² Маринович Мирослав. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми». Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. С. 244–245.

¹³ Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці «традиційні антисеміти»). Нью-Йорк–Торонто–Львів: Союз українських політ'язнів, 1982. С. 8.

¹⁴ Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 7–70; Соловка Л. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв. *Там само*. С. 71–110.

¹⁵ Нова свобода. 1938. 30 лист.; Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1965. С. 101.

¹⁶ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. 1. [Б.м.], 1995. С. 446.

¹⁷ Там само. Т. 2. Церква і суспільне питання. Кн. 2. Листування. [Б.м.], 1999. С. 994.

REFERENCES

1. Basarab, V. (2019). *Derzhavotvorcha kontseptsiia ta natsional'no-patriotychni idei mytropolyta Andreia Sheptyts'koho [The Concept of the State-Building and the National-Patriotic Ideas Presented by Metropolitan Andrey Sheptytsky]*. Uzhhorod: Vydavnytstvo Hrazhda [in Ukrainian].
2. Bazylevych, A.M. (1965). *Vvedennia u tvory Mytropolyta Andreia Sheptyts'koho*. Toronto [in Ukrainian].
3. Bezpal'ko, U.I. (2018). Instytualizatsiia katolyts'koi tserkvy Skhidnoho obriadu v Rosii (1901–1917 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Ternopil' [in Ukrainian].
4. Bilas, Ya.I. (2003). Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj i problemy natsional'no-vyzvol'noho rukhu ukrainsiv. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Blikhar, V.S. (2006). Sotsial'no-filosofski pohliady Andreia Sheptyts'koho. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
6. *Druha svitova vijna ta doli myrnoho naseleння u Skhidnij Yevropi*. (2016). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
7. Hladka, H.L. (2000). Suspil'no-politychna diial'nist' mytropolyta Andreia Sheptyts'koho (1899–1939 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].

8. Hnidyk, I.I. (2015). Pochatky ta rozbudova hreko-katolyts'koi tserkvy u SShA (kinets' XIX — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
9. Hnot, S.I. (2003). Dobrochynna diial'nist' hreko-katolyts'koi tserkvy u 1921–1939 rr. (za materialamy Halyts'koi mytropolii). *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
10. Huzar, L. (2015). *Andrej Sheptyts'kyj Mytropolyt Halyts'kyj (1901–1944) provisynek ekumenizmu*. Zhovkva: Misioner [in Ukrainian].
11. Korolevs'kyj, K. (2015). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj (1865–944)*. L'viv: Svichado [in Ukrainian].
12. Koval', M.V. (1999). *Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vitchyznianij vijni (1939–1945 rr.)*. Kyiv: Vydavnychyj Dim Al'ternatyvy [in Ukrainian].
13. Kravchuk, A. (Eds.). (1998). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj: Zhyttia i Diial'nist'. Dokumenty i Materialy. 1899–1944*. (Vol. 2). L'viv: Vydavnytstvo otsiv vasylian Misioner [in Ukrainian].
14. Krupa, L.L. (2003). Vplyv mytropolyta Andreia Sheptyts'koho na suspil'ne i kul'turno-prosvitnyts'ke zhyttia v Halychyni kintsia XIX — pershoi polovyny XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].
15. Kryvenko, M.O. (2010). Knyhozbiirnia Studionu u L'vovi (1909–1940): Istorii, suchasnyj stan fondu. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
16. Kul'chys'kyj, S.V. (1999). *Ukraina mizh dvoma vijnamy (1921–1939 rr.)*. Kyiv: Vydavnychyj Dim Al'ternatyvy [in Ukrainian].
17. Kuras, I.F. (Eds.). (2002). *Politychna istoriia Ukrainy. XX st.* (Vol. 1). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
18. Kuras, I.F. (Eds.). (2003). *Politychna istoriia Ukrainy. XX st.* (Vol. 4–5). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
19. Laba, V'. (1990). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj. Joho zhyttia i zasluhy*. Liublyn: Svichado [in Ukrainian].
20. *Litopys neskorenoi Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady*. (1993). (Vol. 1). L'viv: Prosvita [in Ukrainian].
21. Magocsi, P.R. (2007). *Istoriiia Ukrainy*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
22. Magocsi, P.R. (Eds.). (1989). *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta [in English].
23. Marynovych, M. (2019). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj i pryntsyyp pozytyvnoi sumy*. L'viv: Vydavnytstvo Staroho Leva [in Ukrainian].
24. Mirchuk, P. (1982). *Zustrichi j rozmovy v Izrailiu (Chy ukraintsi tradytsijni antysemity)*. N'iu-Jork–Toronto–L'viv: Soiuz ukrains'kykh politv'iazniv [in Ukrainian].
25. *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj: Zhyttia i Diial'nist'. Tserkva i Tserkovna iednist'. Dokumenty i materialy. 1899–1944*. (1995). (Vol. 1). L'viv: Monastyr Monakhiv Studijs'koho Ustavu — Vydavnychyj Viddil Svichado [in Ukrainian].
26. *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj: Zhyttia i Diial'nist'. Dokumenty i materialy. 1899–1944*. (2004). (Vol. 3). L'viv: Vydavnytstvo Ukrains'koho Katolyts'koho Universytetu [in Ukrainian].
27. Prokop, N.M. (2017). Derzhavno-pravovi pohliady mytropolyta Andreia Sheptyts'koho. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
28. Rubl'ov, O.S., & Reient, O.P. (1999). *Ukrains'ki vyzvol'ni zmahannia 1917–1921 rr.* Kyiv: Vydavnychyj Dim Al'ternatyvy [in Ukrainian].
29. Serhijchuk, V. (Eds.). (2006). *Likvidatsiia UHKTs (1939–1946). Dokumenty radians'kykh orhaniv bezpeky*. (Vol. 1–2). Kyiv: PP Serhijchuk M.I. [in Ukrainian].
30. Sheptyts'kyj, A. (2007). *Pastyrs'ki poslannia 1899–1914 rr.* (Vol. 1). L'viv: Fundatsiia Andrej, Vydavnychyj viddil Artos [in Ukrainian].

31. Sheptyts'kyj, A. (2009). *Pastyrs'ki poslannia 1918–1939 rr.* (Vol. 2). L'viv: Fundatsiia Andrej, Vydavnychyj viddil Artos [in Ukrainian].
32. Sheptyts'kyj, A. (2010). *Pastyrs'ki poslannia 1939–1944 rr.* (Vol. 3). L'viv: Fundatsiia Andrej, Vydavnychyj viddil Artos [in Ukrainian].
33. Sheptyts'kyj, A. (2013). *Pastyrs'ki poslannia. Spil'ni pastyrs'ki poslannia.* (Vol. 4). L'viv: Fundatsiia Andrej, Vydavnychyj viddil Artos [in Ukrainian].
34. Sheremeta, O.Yu. (2010). Etychni idei Andreia Sheptyts'koho u religijno-filosofs'komu konteksti kintsia XIX — pershoi polovyny XX st. *Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
35. Skira, Yu.R. (2018). Uchast' monakhiv Studijs'koho ustavu u poriatunku ievreiv na terytorii L'vivs'koi arkhieparkhii hreko-katolyts'koi tserkvy u 1942–1944 rr. *Extended abstract of PhD thesis.* L'viv [in Ukrainian].
36. Smolij, V.A. (Eds.). (2007). *Ukraina: politychna istoriia. XX — pochatok XXI st.* Kyiv: Parlaments'ke vyd-vo [in Ukrainian].
37. Stercho, P. (1965). *Karpato-Ukrains'ka derzhava: Do istorii vyzvol'noi borot'by karpats'kykh ukrainsiv u 1919–1939 rokakh.* Toronto: Naukove Tovarystvo im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
38. Surmach, O.I. (2001). Hreko-katolyts'ka tserkva v period nimets'koho okupatsijnoho rezhymu v Ukraini (1941–1944 rr.). *Extended abstract of PhD thesis.* L'viv [in Ukrainian].
39. *Tvory Sluhy Bozhoho Mytropolyta Andreia Sheptyts'koho. Pastyrs'ki lysty.* (1965). (Vol. 1). Toronto [in Ukrainian].